ACTA UNIVERSITATIS WRATISLAVIENSIS No 3459
Slavica Wratislaviensia CLVI • Wrocław 2012

DOROTA DRUŻYŁOWSKA
Uniwersytet Wrocławski
dorotadru@gmail.com

Językowy obraz ziemi-terytorium/powierzchni we frazeologii i paremiologii rosyjskiej i polskiej

W niniejszym artykule autorka przedstawiła językowy obraz ziemi-terytorium w języku rosyjskim i polskim na podstawie frazeologizmów i przysłów obu języków. Nazwane zostały cechy ziemi-powierzchni, utrwalone w języku, jej właściwości, wychwycone najbardziej typowe konteksty, w których występuje. Sprecyzowane zostało postrzeganie ziemi w obu społecznościach językowych.

Omawiając zagadnienia związane z językowym obrazem świata, należy zacząć od przybliżenia historii samego pojęcia. Wyrasta ono na gruncie lingwistyki niemieckiej na początku XIX wieku, a następnie jest analizowane oraz rozwijane w wiekach XIX i XX. Pierwsze wyraźnie sformułowane teorie na temat językowego obrazu świata przedstawił w swych pracach Wilhelm von Humboldt. Jego myśl kontynuowali i wzbogacali o nowe treści Leo Weisgerber i Helmut Gipper. Teorie tych właśnie badaczy zostały szerzej omówione jako najbardziej znaczące i charakterystyczne.

Wcześniej warto jednak zaznaczyć, iż już Marcin Luter mówił o języku jako narzędziu pojmowania świata[1]. Następnie w epoce Oświecenia zaczęto poważniej zajmować się językowym obrazem świata. W tym czasie zjawisko to badał Johann Georg Hamann, piszący o wspólnej zależności poglądów i języka danej społeczności[2], a także Johann Gottfried Herder, definiujący język jako „skarbiec myśli całego narodu”[3]. Widać zatem, że problem ten był wyraźnie sygnalizowany przez wcześniejszych naukowców.

---

[1] Zob. J. Anusiewicz, *Pojęcie językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, [w:] *Językowy obraz świata*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1990, s. 278.

[2] Zob. *ibidem*, s. 279.

[3] *Ibidem*.

© for this edition by CNS

Jednak ostateczne sformułowanie tezy o językowym obrazie świata należy do W. Humboldta. Rozumiał on język jako sposób oglądu świata przez daną społeczność, jako przekształcenie otaczającej rzeczywistości w byt psychiczny, odbicie ducha ludzkiego. Warto podkreślić swoistą dwubiegunowość teorii Humboldta. Z jednej strony bowiem zwraca on uwagę na trwałość języka, istnienie niezmiennego, stałego jądra w postaci zasadniczego słownictwa, podstawowych ujęć wartościowania i ocen, pierwotnej wiedzy danej społeczności. Z drugiej strony jednak rozpatruje język w jego dynamicznej postaci (*energia*), dostrzega w nim proces, ciągłe stawanie się, zmiany, jakie zachodzą równolegle ze zmianami w rzeczywistości, którą opisuje[4]. Widać zatem, że Humboldt zajął się językiem kompleksowo i rozpatrywał go z różnych punktów widzenia.

Myśl Humboldta była kontynuowana przez Leo Weisgerbera. Dostrzegał on w języku siłę jednoczącą daną wspólnotę językową. W języku bowiem zawarty jest określony porządek świata, oceny i wartości, które przekazywane są kolejnym pokoleniom, zapewniając ciągłość każdej społeczności. Posługiwanie się danym językiem niesie z sobą konkretną interpretację rzeczywistości w nim zawartą; Weisgerber mówił o *bycie pośrednim*, tj. przeobrażeniu rzeczywistości w świat pojęć, które funkcjonują w psychice człowieka[5]. Weisgerber, analizując znaczenia danych pojęć w języku, wprowadza kategorię *pola semantycznego*; uważa je za niezwykle ważne w badaniu treści zawartych w języku oraz do uświadomienia sobie pewnego porządku, organizacji świata, jaka dokonuje się przez język.

Uczeń L. Weisgerbera, H. Gipper, definiował język jako *klucz do świata*, narzędzie otwierające świat przed osobami posługującymi się nim. Twierdził też, że język tworzy daną kulturę i historię pewnej społeczności, podkreślając tym samym jego dynamiczny aspekt. Język bowiem nie tylko przechowuje doświadczenia i przeżycia narodu, ale również pozwala na jego rozwój, jest zatem siłą, dzięki której następuje postęp[6].

Trzeba pamiętać, że — poza wspomnianymi — również wielu innych badaczy zajmowało się zagadnieniem językowego obrazu świata. Byli wśród nich nie tylko lingwiści, filozofowie, lecz także antropolodzy, etnolodzy, m.in.: Walter Porzig, Jost Trier, Franz Dornseiff, Ernst Cassirer, Leo Spitzer, Ludwig Wittgenstein, Martin Heidegger, W. Luter, Fritz Tschrisch, Theodor Frings, H. Brinkmann, Hans Glintz, Gerhard Nickel, Günter Kandler, Erich Heintel, Peter Hartmann, Erhard Albrecht, Karl-Otto Apel, H. Wein, Paul Zinsli, H. Seidler[7]. Każdy z nich wniósł swój wkład w opracowanie kwestii językowego obrazu świata, jednak najbardziej znaczące są poglądy W. Humboldta, L. Weisgerbera i H. Gippera. Pozwalają one na sformułowanie ogólnych i podstawowych wniosków na temat językowego obrazu świata: jest on mianowicie spojrzeniem na otaczającą rzeczywistość przez pryzmat języka.

[4] Zob. *ibidem*, s. 280.
[5] Zob. *ibidem*, s. 285.
[6] Zob. *ibidem*, s. 287.
[7] Zob. *ibidem*, s. 281.

© for this edition by CNS

W historii polskiej lingwistyki pojęcie językowego obrazu świata pojawia się znacznie później niż na gruncie niemieckim. Po raz pierwszy zostaje ono zdefiniowane dopiero w 1978 roku w artykule hasłowym autorstwa Walerego Pisarka w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*. Pierwsze większe opracowania związane z tematyką językowego obrazu świata pojawiają się w latach osiemdziesiątych. Publikowane były wtedy prace Jerzego Bartmińskiego, Ryszarda Tokarskiego, Jolanty Maćkiewicz i Janusza Anusiewicza. Na uwagę zasługuje również *Językowy obraz świata* („Język a Kultura" 13, pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza) oraz monografia Włodzimierza Wysoczańskiego *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych na materiale wybranych języków*.

Warto zaznaczyć, że motyw ziemi ma bardzo długą tradycję w kulturze i sztuce. Od czasów najdawniejszych do współczesności funkcjonuje on żywo i dynamicznie w tradycji i niesie z sobą określoną, silnie utrwaloną symbolikę.

W *Słowniku symboli* Kopalińskiego pod hasłem „Ziemia" pierwsze zdanie brzmi:

> Ziemia symbolizuje zasadę bierną, Wielką Macierz, genitalia żeńskie, płodność, orkę, siew, żniwa, skarbnicę życia i bogactw; odrodzenie, nieruchomość, gęstość, kondensację, przeciwieństwo nieba, świętości, duchowości; ciemność, świat podziemny, śmierć, grób, nieśmiertelność, wieczność; wolę i potęgę boską, chwałę Pana, podnóżek Boga, gniew bóstwa, świętość; cykliczność istnienia; uczuciowość, mądrość; zmysł praktyczny, materializm; świadka, gwaranta[8].

Widzimy, jak bogata jest symbolika ziemi.

Ziemia traktowana jako powierzchnia, miejsce zamieszkania to terytorium naruszone przez człowieka, świadomie przez niego przekształcone, zaadaptowane do jego potrzeb. Temat ten poruszał w swojej filozofii Friedrich Nietzsche — twierdził on, iż w dzisiejszych czasach człowiek szuka boskości i racji istnienia poza ziemią, jednocześnie pustosząc ją i pozbawiając wartości[9]. Natomiast reprezentacją rajskiej krainy, nietkniętej przez cywilizację, będącej miejscem szczęścia, jest ogród. Symbol ten wyrasta jeszcze z tradycji biblijnego Edenu[10].

Przeciwieństwo tego wizerunku stanowi ziemia obca, wroga. Jest to obszar poza kulturą, poza sferą *sacrum*, wyznaczaną przez człowieka. Terytorium to znajduje się poza granicami, których przekraczanie stanowi dla człowieka kuszące wyzwanie, chociaż napawa lękiem. Możemy mówić o ruchu horyzontalnym i ruchu wertykalnym, ruch bowiem odbywa się nie tylko ku odległym lądom i planetom, lecz także ku sferze duchowej czy też mrocznym podziemiom[11].

Funkcjonowanie tego motywu odnalazło odzwierciedlenie również w języku.

W artykule zostały przeanalizowane cechy ziemi w rozumieniu powierzchni/terytorium. Na podstawie zebranego materiału — około 150 frazeologizmów

---

[8] W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 494.

[9] Za: K. Wilkoszewska, *Estetyka czterech żywiołów*, Kraków 2002, s. 41.

[10] *Ibidem*, s. 42.

[11] *Ibidem*, s. 46.

© for this edition by CNS

i przysłów w języku rosyjskim oraz 125 w języku polskim — poznajemy językowy obraz ziemi-terytorium. Dowiadujemy się, jakie typowe właściwości, cechy, a także działania, przypisuje ziemi-powierzchni język.

Język rosyjski silnie akcentuje przynależność ziemi do właściciela i związane z tym konsekwencje. Gdy dana ziemia pozostaje w czyimś posiadaniu, wszystko związane z nią należy do niego, ma on do tego wyłączne prawo, które należy uszanować: *Чей двор, того и хоромы*; *чей берег, того и рыба*; *чей конь, того и воз*; *чья земля, того и сено*; *На чьей земле, того и сено*; *Кому сею, тому и вею*; *Чей двор, того и хоромы*; *Чья земля, того и хлеб*; *Чья земля, того и вера*; *К кому еду, тому и молюсь*; *Чья земля, того и городьба*; *Чья земля, того и хлеб*. Zależność taka zdecydowanie słabiej podkreślana jest w języku polskim: *Szanuj pana, po którego ziemi stąpasz*.

Motyw braku ziemi jest właściwie obcy w języku rosyjskim. Pojawia się natomiast w języku polskim, co zapewne związane jest z różnicami powierzchniowymi obu krajów: *A taki książę psom ogony wiąże, co nie ma piędzi ziemi*; *Pan bez sługi, książę bez ziemi, ojciec bez dzieci, ziemianin bez kmieci*; *Biada tobie ziemio, której królowi niedostatek.*

Ciekawie prezentowana jest ojczyzna, czyli ziemia ojczysta, we frazeologizmach i przysłowiach obu języków. Zauważyć można silniejsze akcentowanie patriotyzmu w języku rosyjskim: ziemia określana jest jako wielka, potężna, prawosławna: *Велика святорусская земля, а везде солнышко*; *Велика святорусская земля, а правде нигде нет места*; *Русь святая, православная, богатырская, мать святорусская земля*. Nie znajdujemy podobnych elementów w języku polskim. Język polski bardziej rozbudowuje motyw obczyzny, tułaczki po obcej ziemi: *Tułać się po obcej ziemi*; *Co się rozwinie na obcej ziemi, czuć zawsze obczyzną*; *Komu miła ojczyzna, temu do cudzych ziem powłoka śmierdzi*; motyw ten w języku rosyjskim pojawia się tylko w jednym zwrocie, jedynie w kontekście nieznajomości języka obcego — *Горе в чужой земле безъязыкому*.

Oba języki zanotowały relacje ziemia–Bóg. Najciekawszym, godnym zanotowania faktem, są rosyjskie związki poświęcone Bogu i carowi. Nie pojawiają się one, z oczywistych przyczyn, w języku polskim. Car jest odpowiednikiem Boga na ziemi, bez niego ziemia nie może funkcjonować: *Русский бог велик. Русским богом да русским царем святорусская земля стоит*; *У бога небо коптит, у царя земного землю топчет*; *Без бога свет не стоит, без царя земля не нравится*; *Бог на небе, царь на земле*; *За царское согрешение бог всю землю казнит, за угодность милует*.

Poprzez pryzmat ziemi, w związkach językowych, charakteryzowany jest człowiek. W obu językach więcej uwagi poświęcono charakterowi człowieka niż jego wyglądowi. O kimś skoncentrowanym na sobie w obu językach mówi się *пуп земли*, *pępek ziemi*. Człowiek nieszczery, fałszywy — zarówno w języku rosyjskim, jak i polskim — skrywa się częściowo w ziemi: *Много ль тебя в земле,*

© for this edition by CNS

а на земле не много; *Jego więcej pod ziemią niż na ziemi*. Co ciekawe, człowiek w kontekście picia alkoholu występuje tylko w języku rosyjskim: *За вино бьют, а на землю не льют. Пей, да ума не пропей!* Jedyna cecha zewnętrzna dotyczy wzrostu: człowiek niski w języku rosyjskim określany jest jako taki, którego nie widać od ziemi — *от земли не видать*, w języku polskim jako taki, który *od ziemi nie odrósł*.

Odzwierciedlenie w języku znalazły także emocje i stany człowieka. Niektóre zarejestrował tylko jeden język, np. stan radości zapisuje jedynie język rosyjski: ktoś radosny nie widzi lub nie słyszy pod sobą ziemi — *Земли под собой не слышать*; *От радости земли под собою невзвидел*. W obu systemach językowych przeważają odzwierciedlenia emocji negatywnych; wiele z nich dotyczy pogardy i potępienia: w obu językach osoby złe są niegodne, by nosiła je ziemia lub przyjmowała ziemia: *Как только земля носит*; *Как его, грешника, мать сыра земля носит!*; *Мать сыра земля его не принимает* (т. е. такой злодей); *Этого греха и земля не снесет*; *Чтоб тебя земля не носила!*; *Niewart, żeby go święta ziemia nosiła*; *Najgorszy* (np. łotr)*, jakiego ziemia nosiła*; *Bodaj cię święta ziemia nie nosiła!* Język polski rejestruje *wdeptanie w ziemię* jako upokorzenie, zawstydzenie, pozbawienie godności. Strach został ujęty w obu językach: gdy odczuwamy strach, ziemia usuwa się nam spod nóg, płonie lub drży: *Земля уходит из-под ног*; *Терять землю из-под ног (под ногами)*; *Земля горит под ногами*; *Бежит, словно под ним земля горит*; *Бежит, словно под ним земля дрожит* lub usuwa się, rozstępuje: *Ziemia usuwa się spod nóg*; *Jakby się ziemia pod nogami rozstąpiła*; *Ziemia pali się pod nogami*. Gdy jesteśmy zdziwieni, przyrastamy do ziemi, *Стал, словно вкопанный, словно к земле прирос* lub wrastamy w ziemię. Wstyd opisany jest tylko w języku polskim: wyraża go patrzenie w dół, wbicie wzroku w ziemię: *Wbić wzrok w ziemię*; *Wbić oczy w ziemię*; *Nie odrywać oczu od ziemi*. Groźba natomiast pojawia się tylko w języku rosyjskim (*Ты от меня и в землю не уйдешь. Разве в землю от меня уйдешь, а то везде найду!*), podobnie jak rozłąka (*Осолит разлуку нашу горсть сырой земли*).

Śmierci w kontekście ziemi poświęconych zostało wiele frazeologizmów i przysłów w obu językach, co zapewne związane jest ze zbliżoną kulturą pochówku obu narodów. Najbardziej typowe zwroty to: w języku rosyjskim — *ложиться в землю*, czyli umrzeć, podczas gdy w języku polskim to: *iść do ziemi*, a po śmierci: *leżeć w ziemi*; poza tym w języku polskim o *gryzieniu ziemi*, *gniciu w ziemi*. Ciekawy przykład w języku polskim stanowi określenie: *opuścić ziemię*, również oznaczające śmierć, choć, jak widać na powyższych przykładach, umieranie utożsamiane jest raczej z przejściem *do ziemi*. Życząc spokoju osobie zmarłej, życzymy, aby ziemia była dla niej „пухом": *Пусть земля кому пухом будет* lub, w języku polskim, by była „lekka": *Niech komu ziemia lekką będzie*.

W obu językach znajdujemy wiele wyrażeń poświęconych ruchowi „spod ziemi" oraz ruchowi „pod ziemię". *Pod ziemię* można: *провалиться*, *уйти*,

© for this edition by CNS

лечь, *пропасть*; w języku polskim: *zapaść się*, *wpaść*, *wsiąknąć*, *wrosnąć*; ziemia ponadto może się *pod kimś rozstąpić*, *zapaść*. *Spod ziemi* natomiast możemy: *достать*, *вырасти*; w języku polskim: *wytrzasnąć*, *wyrosnąć*.

Obraz zniszczenia przez pryzmat ziemi jest zbliżony; w obu językach mówimy o *zrównaniu z ziemią*. Widoczne są też różnice: w języku rosyjskim doszczętne zniszczenie określane jest: *стереть с лица земли*, w języku polskim mówimy o *starciu z powierzchni ziemi*.

Taki właśnie obraz ziemi-powierzchni wyłania się z frazeologizmów oraz przysłów języka rosyjskiego i polskiego. Należy jednak pamiętać, że w językach tych ziemia jest również synonimem globu/wszechświata, a także gleby. Dlatego też w celu pełnego przedstawienia językowego obrazu leksemu „ziemia" w języku rosyjskim i polskim nie należy pominąć tych ujęć ziemi.

Bibliografia

Źródła

Bąba S., Dziamska G., Liberek J., *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1998.

Даль В., *Пословицы русского народа. Сборник Владимира Даля в двух томах*, t. I–II, Москва 1984.

Фёдоров А.И., *Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII–XX в.*, t. I–II, Новосибирск 1991.

Karolak S., *Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski*, t. I–II, Warszawa 1998.

Kopaliński W., *Słownik symboli*, Warszawa 1990.

Krzyżanowski J., *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–IV, Warszawa 1978.

Lukszyn J., *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*, Warszawa 1998.

Молотков А.И., *Фразеологический словарь русского языка*, Москва 1978.

Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. Wyrażenia, zwroty, frazy*, Warszawa 2004.

Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1974.

Stypuła R., *Słownik przysłów i powiedzeń rosyjsko-polski, polsko-rosyjski*, Warszawa 2003.

Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.

Literatura

Anusiewicz J., *Pojęcie językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku*, [w:] *Językowy obraz świata*, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1990.

Gipper H., *Die Sprache als Voraussetzung und Medium der kulturellen Entwicklung*, [w:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, Berlin--New York 1984.

Herder J.G., *Werke*, t. II, Berlin 1877.

© for this edition by CNS

Językowy obraz świata i kultura, „Język a Kultura" 13, pod red. A. Dąbrowskiej i J. Anusiewicza, Wrocław 2000.
Weisgerber L., *Die Erforschung der Sprachzugriffe.* 1. *Grundlinien einer inhaltbezogenen Grammatik*, „Wirkendes Wort" 7, 1956/1957.
Wilkoszewska K., *Estetyka czterech żywiołów*, Kraków 2002.
Wysoczański W., *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, Wrocław 2005; wyd. II, Wrocław 2006.

Языковая картина земли-территории/поверхности во фразеологии и паремиологии русского и польского языков

Резюме

Темой настоящей статьи является языковая картина *земли-территории* во фразеологии и паремиологии русского и польского языков. Цель работы — определить особенности русской и польской языковых картин *земли-территории*, а также найти сходства и различия между ними.

В статье обсуждаются также теоретические вопросы, связанные с языковой картиной мира. Также анализируется функционирование *земли-территории* в культурном пространстве. В главной части работы приводится и сравнивается фразеологический и паремиологический материал русского и польского языков, на основе которого формулируются выводы, касающиеся языковой картины *земли-территории*.

Ключевые слова: языковая картина Мира, фразеология, паремиология, лексема „земля"

Linguistic picture of the land-the territory in phraseology and paremiology in Russian and Polish languages

Summary

The subject of this paper is a linguistic image of *the land-the territory* in Russian and Polish phraseology and paremiology. The purpose of the paper was to define the Russian and Polish linguistic image of *the land-the territory*, as well as to find similarities and differences between them.

In the paper the theoretical basis of the linguistic image of the world is discussed. The functioning of *the land-the territory* in culture is also presented. In the main part of the paper the phraseological units and proverbs in Russian and Polish are presented and compared. On this basis the conclusions about the linguistic picture of *the land-the territory* in Russian and Polish are formed.

Keywords: linguistic picture of the word, phraseology, paremiology, lexeme „land".

© for this edition by CNS

Slavica Wratislaviensia CLVI, 2012
© for this edition by CNS